

Julien VERCUEIL

Hinni, kételkedni és választani

Kornai János A gondolat erejével – Rendhagyó önéletrajz (Párizs, L'Harmattan, 2014)

Egy önéletrajz, még ha közgazdászé is, nem ugyanaz, mint egy gazdaságról szóló könyv. Kornai Jánosnak ez a magyarul 2005-ben megjelent és most végre, Bernard Chavance és a két fordító, Judith és Pierre Karinthy jóvoltából franciául is hozzáférhető könyve sem egyszerűen gazdasági esszé. Több annál! Azoknak a tudományos eredményeknek az esszenciája, amikre a szerző jutott, és annak latolgatása, hogy ezek milyen hatást gyakoroltak az általános közgondolkodásra; egyúttal tanúbizonysága annak, hogy egy rendhagyó módon gondolkodó tudós milyen nyomot képes hagyni hazájának megrázkódtatásokkal teli történelmében. A könyv a maga módján megpróbálja elemezni, hogy kölcsönösen miként hatott egymásra a főszereplő magánélete, intellektuális fejlődése és tudományos gondolatai. Egyúttal elmélkedés a gazdaságkutatásról, a szerző törekvéseiről és korlátairól, és egyben bepillantás a nemzetközi tudományos világ írott és íratlan szabályokkal teli életébe. Egymás után sorakoznak a plasztikus portrék világhírű közgazdászokról, az ő viszonyukról a szerző gondolataihoz, a gazdaságoktatási módszereikről, a tanár-diák viszonyukról, a világ különféle egyetemeinek és gazdaságkutató intézményeinek módszereiről és érdemeiről... Végül pedig ékes példája a közgazdász etikájáról és annak a társadalomban elfoglalt helyéről szóló elmélkedésnek. (Lásd még Kornai János és Bernard Chavance beszélgetését, ami a *Revue de la régulation* 2013 őszi számában jelent meg).

Ez egy több, mint 550 oldalas könyv, amely egy egész életutat foglal össze 22 fejezetben, egy olyan közgazdászt, aki az egész világra a legnagyobb hatást a szovjet típusú gazdaságok elemzésével gyakorolta – és aki átélt két rendszerváltást is, a kapitalizmusból a szocializmusba, majd vissza.

I – A szovjet típusú gazdaságok : egy tudományos elemzés fejlődéstörténete

Kornhauser János 1944 tavaszán még alig 16 éves, amikor az apja eltűnik, miután a náciok Auschwitzba hurcolják. Megtagadja, hogy viselje a sárga csillagot, inkább elrejtőzve él Budapest környékén. Még nincs 17 éves, amikor a Vörös Hadsereg behatol Budapestre, ezúttal felszabadítóként. Kornhauser János 1945-ben, érettségijének évében belép a magyar kommunista ifjúsági szervezetbe (MADISZ) és elhatározza, hogy elhagyja nevének zsidó németes hangzását és ettől kezdve a magyarosan hangzó Kornai nevet viseli.

Érettségi bizonyítványával a zsebében nem megy egyetemre, hanem újságíró-gyakornokként helyezkedik el az MKP hivatalos lapjánál, a *Szabad Népnél*. Gyakorlati kutatómunkája, Marx műveinek alapos ismerete és íráskészsége 21 éves korára a napilap gazdasági rovatának élére emeli. Ebben az időben figyel föl rá a Párt – vagyis a kormány – és így megfigyelőként részt vehet a Nemzetgazdasági Bizottság ülésein, illetve bekerül az 1952-ben az NDK-ba látogató hivatalos kormánydelegációba is.

Ebben az időszakban Kornai János egyik kedvelt tevékenysége a „terepmunka.” Meglátogatja Magyarországon vállalatát és állami gazdaságait, beszél a vezetőkkel, káderekkel, alkalmazottakkal és munkásokkal, és innen meríti cikkeinek anyagát. Hűsége ekkor még rendíthetetlen a Párt dogmái iránt, és írásai hűen tükrözik a Párt retorikáját: „Dörgő hangon dorgálták meg cikkeim a bérfejelem lazítóit és a fegyelemsértést eltűrő vállalati igazgatókat és

pártmunkásokat (...) a verseny akkor segíti igazán a terv megvalósulását (...), ha szembeszegülnek minden bérlazítással, indokolatlan túlórázással elért látszateredménnyel.” (66. oldal)

Ez a „terepen” tapasztalható állandó harc egyáltalán nem befolyásolja vakhité a „szocialista munkaversenyben”. Akkori felfogása arra készíti, hogy a mindennapokban tapasztalt működési zavarokat a marxista tanok nem megfelelő gyakorlati alkalmazásának tekintse, nem pedig a tervutasításos gazdaságból fakadó anomáliáknak. Az ebben az időben általa alkalmazott „intellektuális szemellenző” a tapasztalatait rendszeresen hozzáigazítja az előítéleteihez. Mint számos honfitársa, 1953-ig ő is egyszerűen sztálinista.

A „kijózanodás kezdete,” ahogyan azt a szerző nevezi, nem a gazdasági elemzés terén jelentkezik – Kornai ekkor még semmiféle elméleti eszköztárral nem rendelkezik a *Tőke* ismeretén kívül –, hanem lelkiismeretében és erkölcsi nézeteiben. 1954 nyarának végén, a Balatonnál találkozik az akkor már idős Haraszi Sándorral, akit korábban már ismert, mint a Kommunista Párt második lapjának szerkesztőjét. Haraszi éppen akkor szabadult Kádár [sic! – a ford.] börtönéből. Elmondja Kornainak, hogy fogvatartása alatt addig kínozták őt M. M., az ÁVH (a magyar politikai rendőrség) tisztje, amíg be nem vallott el nem követett bűnöket. Ez az M. M. szintén ismerőse Kornainak: 1945-ben együtt lelkesedtek a felszabadulásért, mindketten a Kommunista Párt ifjúsági szervezetének tagjaként. Kornai Jánosban ekkor tudatosul, hogy M. M. azért verette meg Haraszi Sándort, „mert ez a munkahelyén hozzátartozott a normális ügymenethez. (...) Ezt különösen megdöbbenőnek tartottam, mert azt demonstrálta, hogy a tragédiát nem a benne részt vevők személyes tulajdonságai okozzák, hanem valami végzetes baj van magával a rendszerrel. (...) Korábbi világnézetem az etikai alapok összeomlása miatt rendült meg. (...) Ha az erkölcsi alapok hazugok, akkor nem fogadhatom el felülvizsgálat nélkül azt a szellemi építményt, amely erre az elfogadhatatlan és elviselhetetlen etikai fundamentumra épült. (...) Ettől a naptól kezdve minden kijelentő vagy felszólító mondat végére, amelyet addig készen vettem át és habozás nélkül tettem magamévá a kommunista párt tanításából, a korábbi pont vagy felkiáltójel helyébe kérdőjel került” (74-75. oldal).

Személyes erkölcsi meggyőződésének e fordulata után Kornai János gazdasági elemzései is más irányt vesznek. Edvard Kardelj írásainak hatására fogékonyabb lesz a kritikákra, elsősorban azokra, amelyek a szocialista táborból származnak. Érdeklődik a titói Jugoszlávia és a Szovjetunió szakítása iránt is. Titónál találja először „azt a megfogalmazást, hogy a szocialista gazdaság sztálinista formája bürokratikus centralizmussal jár együtt” (77. oldal), amivel szemben áll az öngazgatás elve.

Kornai számára fontos pillanat, amikor először „nem hajlandó engedelmeskedni.” Történetesen, szembeszáll az újságjának vezetése által sugalmazott hazugsággal azzal kapcsolatban, hogy mi okozza az üzemekben és lakótelepeken rendszeresen visszatérő és előzetes figyelmeztetés nélküli áramszüneteket. Akkori főnöke, Gerő Ernő tanácsa ellenére vezércikket ír, amelyben a problémát az energiaigények növekedése nem megfelelő felmérésének tulajdonítja. Gunyorosan megjegyzi, hogy „talán érdemes utólag felfigyelnem arra, hogy éppen egy súlyos hiányjelenség vezetett az első 'parancsmegtagadási' esetemhez” (79. oldal).

Kornai János 1954-től kezdve kezdi elfogadni Nagy Imre reformgondolatait. A politikai erjedés következtében két nagy össz-szerkesztőségi értekezletet (rendkívüli taggyűlést) is tartanak a lapnál, amelyeken nyíltan megfogalmazódnak az újság vezetése ellen az újságírókban felgyülemlett bírálatok. A vezetőség ugyanis a hatalmon lévő Rákosi Mátyás alávetettje, és visszasírja a sztálinizmust.

Nem késik a megtorlás. Április 28-án a gyűlések szervezőit a kommunista párt Politikai Bizottságának határozata alapján elbocsájtják. Köztük van Kornai János és akkori felesége, Teri is, aki pedig részt sem vett a vitákban. Hogy újra munkát kapjon, Kornai aláveti magát az önkritika-gyakorlás megalázó procedúrájának. Aztán levonja a következtetést, hogy „mostantól kezdve soha senkinek sem hiszek fenntartás és kételkedés nélkül” (84. oldal).

Kisegítő munkatárssá lefokozva kerül Friss István Gazdaságkutató Intézetébe, elveszíti közalkalmazotti státuszát és újságírói fizetésének 60 százalékát. Könyvek, folyóiratcikkek összefoglalóit készíti, de nem írhatja alájuk a nevét. Ez a lefokozás ugyanakkor döntő lehetőséghez is juttatja: kutató lesz.

Ebben azonban komoly akadály, hogy semmiféle felsőfokú végzettsége sincs. Nagy szerencséjére azonban, még 1953-tól, amikor a *Szabad Nép* egyik vezető újságírója volt, Kornainak engedélyezték, hogy aspiráns legyen a budapesti közgazdaságtudományi egyetemen. Akkor ezt idő hiányában nem tudta elkezdni, de most így lehetősége nyílik egy gazdasági tanulmány kidolgozására. Ez a tanulmány a könnyűiparral foglalkozik. A gazdasági újságírásban már megszokott interjúk alapján készül, amely ugyanakkor beleillik a „magyar falukutatás nagyszerű hagyományába. (...) Érzékeltem, milyen nagy és reális tudásanyag forrása az emberek meghallgatása” (97. oldal). Ez rávilágít a tervutasításos rendszer működési zavaraira, amiket a gazdaság résztvevői konkrétan tapasztalnak. A tanulmány címe „A gazdasági vezetés túlzott központosítása”. A mű egyrészt világossá teszi, hogy a vállalatvezetők túlságosan a tervek mennyiségi mutatóira koncentrálnak. Másrészt világossá teszi ennek ellenkezőjét, a költségcsökkentés és az innováció fontosságának figyelmen kívül hagyását; harmadrészt a tervek maradéktalan teljesítésének mindenek fölé helyezését; negyedrész a vállalatvezetők „zsonglőrködését” a kimutatásokkal, ami lehetővé teszi számukra, hogy a ranglétrán felfelé olyan számokat mutassanak ki, amelyek a legnagyobb elismerést és prémiumot eredményezik a számukra; ötödrész, hogy úgy igyekeznek módosítani a tervelőírásokat, hogy elkerüljék a zár-effektust (azt a lezáró jelleget, ami a korábban elért szinteket mindig a jövőbeni alapnormákká emeli); hatodrész a termelés mesterséges lüktetését, pulzálását, amikor a semmittevés és az utolsó pillanati féktelen rohammunka váltakozik; hetedrész azt, hogy az igazgatók inkább vállalják a rövid határidőket, mint a termelés megváltoztatását (101-102. oldal).

Megjelenése után a tanulmányt rögtön jól fogadták, de számos kritikát is kapott. Egyesek azt vetették a szemére – Kornai szerint egyébként jogosan –, hogy megállt félúton és nem javasolt rendszerszerű reformokat. A politikai környezet azonban nem tett lehetővé ekkora merészséget. Jól látszik, hogy akkoriban (1956-ot írunk) Kornai addig ment el, ameddig az akkori lehetőségeivel az akkori helyzetben elmehetett.

Az 1956 őszi sikertelen forradalom után – amikor a felkelést eltiporták a szovjet tankok, amelyek tizenkét éven belül immár másodszor dübörögtek be Budapestre, a nyomukban visszatérő Kádárral és a Nagy Imre hívei ellen indított könyörtelen megtorlással – sötét korszak következett Magyarország történetében. Ugyanazok, akik néhány hónapja Kornai könyvét még magasztalták, ettől kezdve legszívesebben kőpadra vonták volna a szerzőt. Aztán 1957-ben lecsapnak a Gazdaságkutató Intézetre, azzal a váddal, hogy az ott dolgozók segítették a forradalmat. Az intézet megmentése érdekében a vezetői „beáldozzák” Nagy Andrászt és Kornai Jánost, a két legexponáltabb kutatót: Kornait immár másodszor bocsájtják el fegyelmi úton. Viszont a második önkritika már nem úgy történik, mint az első: Kornai és Nagy megkerülik az önkritika gyakorlását, azt állítva, hogy az elméleti kérdéseket bánják. Nyilván emiatt a Kádár-rezsim „inkvizitorai” az intézet e két „megátalkodottjára” zúdítják az ösztüzet.

Miközben a megtorlás villámai csapkodnak körülötte, Kornai – könnyűipari kapcsolatainak köszönhetően – el tud helyezkedni a Könnyűipari Tanulmányok Irodájában, majd a Textilipari Kutatóintézetben. A két intézmény igazgatói hagyják, hogy „titokban” folytassa a kutatásait. Kornai eleinte kissé idegenkedve, de aztán egyre mohóbban ismerkedik a korabeli neoklasszikus elmélettel, majd úgy dönt, hogy a matematikai modellezés eszközeit alkalmazza a szocialista gazdaság elemzésekor. Ekkor abbahagyja a könnyűipari reform számára kockázatos elemzését, és elméleti tanulmányok publikálásába kezd. Titokban elküldi az *Econometrica* című folyóiratnak tanulmányát arról, hogy az alkalmazottak miként részesülhetnek a haszonból, és ezt Edmond Malinvaud, a folyóirat akkori főszerkesztője 1962-ben teljes egészében közli is.

E témában második cikke, amit Lipták Tamás matematikussal közösen ír, a „Kétszintű tervezés” címet viseli. Ebben megfogalmazza a következő algoritmust: 1. a központ előír az ágazatoknak bizonyos input-kvótákat és output-célkitűzéseket; 2. a lineáris tervezés alapján az ágazatok megalkotják az optimális terveket és megadják az erőforrások és a termelés virtuális árát (*shadow price*); 3. a Samuelson-féle árkiegyenlítési elv alapján a központ újraszámolja a költségeket (ráfordításokat) és csökkenti azon ágazatok erőforrásait, amelyek virtuális megtérülése gyenge, és növeli ott, ahol ez magas; 4. visszatérés a 2. ponthoz. Lipták Tamás zseniális ötlete és matematikusi képessége kellett ahhoz, hogy a folyamatot az akkoriban még csak formálódóban lévő játékelmélet terminológiájával fogalmazzák meg. A cikket elküldik az *Econometricának*, amely azt 1965-ben közli. Hatalmas visszhangot kelt az, hogy a „szocialista piacgazdaság” „magyar változatát” kínálja, amit Enrico Barone és Oskar Lange képzelt el és Edmond Malinvaud dolgozott ki: ahelyett, hogy másokhoz hasonlóan azt állítaná, hogy elméletben ki lehet számolni az optimális tervet, egy létező tervből indul ki, hogy megmutassa, miként lehet javítani bizonyos mutatókon (147-150. oldal).

Kornainak ezután egy kevésbé ismert szakmai korszaka következik: hat éven át próbálja konkrétan alkalmazni a kétszintű tervezés modelljét. Az elnyomás fokozatos enyhülésével ajánlatot kap, hogy dolgozzon a Magyar Tudományos Akadémia Informatikai Intézetében. Elfogadja és hamarosan lehetősége lesz belefogni egy olyan országos program kidolgozásába, ami a Kornai-Lipták modellen alapul. Ezen a kétszintű tervezésen 150-200 kutató dolgozik a keze alatt, akik egy központot és 18 ágazati modellegységet formálnak. Hat évnyi együttes erőfeszítéssel sem jutnak el „a népgazdasági terv matematikai modellel, elektronikus számítógéppel kiszámított, tudományos igényű megalapozásához” (162. oldal), csak néhány részeredmény publikálásához, ami mélységes személyes és szellemi frusztrációt okoz. „A sokéves bennfentes munka a tervezéssel foglalkozó intézmények falain belül nemcsak hogy nem hódított vissza a központi tervezés eszméjének, hanem még inkább eltávolított attól” (166. oldal).

Az ekkori munkája tehát nem csak elégedettséget hozott Kornai Jánosnak. A sikerek közül azonban egyet mindenképpen ki kell emelni: a cenzúra és a megtorlás elkerülését, amit a matematikai forma tett lehetővé. „Bármilyen éberek voltak is a komisszárok, az alkalmas témaválasztással túljártam az eszükön. (...) Azokba a kutatásaimba, amelyekben matematikai módszereket használtam, sohasem kötött bele senki politikai alapon” (163. oldal).

Miközben dolgozik a neoklasszikus elméleten (amit a következő fejezetben tárgyalunk), Kornai János újraolvassa J. M. Keynes *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete* című művét. Megdöbben a fordított analógia a kapitalista gazdaság elégtelen kereslete és a szocialista gazdaság elégtelen kínálata, a kapitalista munkanélküliség és a szocialista javak gyöngye rendelkezésre állása között. Ugyancsak nagy hatással vannak rá A. O. Hirschmannek a *Kivonulás, tiltakozás és hűség* című könyvében kifejtett gondolatai, amelyek a következő elmélet

megfogalmazására ösztönzik: miért kellene a Trabantnak vagy a Skodának tartania a vevőiktől, ha azok hajlandóak akár éveket is várni egy-egy autóra? Ezzel párhuzamosan egy újabb cikket publikál az *Econometric*cában, „Autonomous control of the economic system” (A gazdasági rendszer önálló ellenőrzése) címmel, 1973-ban. Ebben leírja a tervgazdaságnak a szó orvosi értelmében „vegetatív” funkcióit, amelyek annak életben tartását biztosítják: a termosztát-elvhez hasonló „norma szerinti szabályozás” jelentősen egyszerűsíti a tervgazdaságban felmerülő problémák bonyolultságát, és hozzájárul a fennmaradásához, „a torz árak és hibás ösztönzők ellenére. (...) Nem foglalkoztunk azzal, hogy miképpen alakulnak ki a normák. Ám ha már adva vannak, akkor a norma szerinti szabályozás működőképes” (238. oldal).

Ezekből a töredékes gondolatokból hamarosan összeáll fő művének, a *Hiánygazdaságnak* (a továbbiakban: *A hiány*) anyaga, amit Svédországban ír majd meg 1976-ban, ahová egy kutatómunkára hívják meg. A tézis eléggé ismert ahhoz, hogy itt most ne részletezzük. Legfőbb idézzük a szerző összefoglalását róla: „A hiány nem átmeneti, hanem átfogó, krónikus, és intenzív. (...) Nem rendkívüli esemény itt, hanem ez a rendszer normális állapota. (...) Ezt nem néhány ember akarata hozta létre, hanem maga a rendszer (...) és utána folyamatosan újratermelődik” (249-251. oldal).

Ez a jelentős mű nagy visszhangot kelt az egész világban (többek közt Kínában is), és nem csak akadémiai körökben. Mégpedig azért, mert látszólag technikai jellegű megfogalmazásai, valamint szerzőjének több helyen is, a publikálás elérése érdekében alkalmazott öncenzúrája ellenére a mű alap-mondanivalója geopolitikai jellegű: „Lenin – teljes joggal – azt állította, hogy a szocializmus akkor fog győzedelmeskedni, ha magasabb termelékenységet biztosít, mint a kapitalizmus. Aki *A hiányt* elolvasta, az megértette: ez a győzedelmes fölény sohasem fog létrejönni” (261. oldal).

Elméleti síkon *A hiány* munkálatait 1979-ben egészíti ki, a puha költségvetési korlát elméletével. A szerzőre erősen hatottak a mikrogazdasági elméletek és Andreasz Papandreu, későbbi görög miniszterelnöknek 1972-es, *A paternalista kapitalizmus* című könyve, valamint az, hogy „tanulmányozta a félig reformált magyar gazdaságot” (286. oldal), amit az 1968-ban bevezetett „Új Gazdasági Mechanizmus” juttatott érvényre. Ezen hatások együtt vezettek a „puha költségvetési korlát” fogalmához, amellyel jobban össze lehet kötni a mikrogazdasági ösztönzést a hiánygazdaságra jellemző makrogazdasági egyensúlytalanságokkal. Kornai ma ehhez hozzáteszi: „Annak, hogy egy országban a gazdaság egészét átfogó, krónikus, intenzív hiánygazdaság alakuljon ki, szükséges feltétele az, hogy a termelés nagy részében puha legyen a vállalati költségvetési korlát. Szükséges, de nem elégséges feltétel. Más tényezőknek is hatniuk kell: a szabad vállalkozás tilalmának, az importverseny adminisztratív korlátozásának, az árrendszer torzulásainak, stb.” (270. oldal).

A szocialista gazdaságok 40 évig tartó kutatásának szintézise 1992-ben jelenik meg, három évvel a Berlini Fal leomlása után. A címe *A szocialista rendszer* (Kornai, 1992), és ez a mű Kornai szerint a szovjet típusú gazdaságok működési problémáinak 100 százalékára tér ki, míg *A hiány* csak a problémák 30 százalékával foglalkozik. Minthogy a cenzúra addigra már megszűnt, a szerző ki tudja egészíteni a szovjet rendszer elemzését a politika szerepének beszámításával is: a kommunista párt egyeduralkodó képezi a rendszer alappilléret, ezt Kornai részletesen kifejti a műben. A könyv megírásához az is segített, hogy Kornai János akkor már egy évtizede félállásban tanított a Harvardon. A könyv legfőbb gondolata a rendszerkoherencia fogalma: „A klasszikus szocialista rendszer különböző elemei között – nem utolsósorban az intézmények természetes kiválasztódása, az evolúciós fejlődés eredményeképpen – affinitás van. (...) A

totalitáriánus klasszikus szocializmus brutális elnyomást gyakorol – de koherens egészet alkot” (345. oldal).

II – Ismeretelméleti töredékek gazdaságkutatók számára

A fejlődéstudományok ismerői bizonyára csodálkozva vonták föl szemöldöküket az előbbi idézet olvastán. Mit keres a „természetes kiválasztódás” fogalma az intézmények fejlődésének taglalásában? Ez a megjegyzés e mű olvasatának második szintjére visz: egyrészt Kornai János gazdaságelméletekhez fűződő viszonyához, másrészt ismeretelméletének néhány részletével való vitához.

Láttuk, hogy Kornai viszonya a marxista elmülethez először kizárólagos és kritikátlan, a *Tőke* olvasása alapos és szisztematikus, mintha csak valami vallási szöveg lenne. A marxizmustól történő elválása nem egy megsemmisítő elméleti kritikán alapul, hanem a hazugságok és igazságtalanságok fölismerésén. Ennek alapján Kornai „végigjárta a kommunista ideológiából való kiábrándulás egész útját” (78. oldal). Majd, 1955 végére önmagában „nullára írta le a marxizmust” (94. oldal). Ez a tudatos és felvállalt szakítás jelentősen közrejátszott abban, hogy ettől kezdve rendszeresen zaklatták és fenyegették saját hazájában. Mégis valószínű, hogy a doktori disszertációját az alábbi elhatárolódása tette lehetővé: „Éppen azért, mert nem járt előttem egy ’prof’, akinek a lába nyomába tisztelettudó alázattal léphettem volna, mertem és tudtam eredeti lenni” (98. oldal).

Folytatva autodidakta gazdasági tanulmányait, sokat olvas Arrow-tól, Bouldingtól, Euckentől, Haberlertől, Hayektól, Hickstől, Kaleckitől, Pigou-tól, Samuelson-tól, s végül, 1957-ben rábukkan a Lange-Hayek vitára, ami lenyűgözi, de egyúttal föl is kavarja: „Nem tudtam eldönteni magamban, kinek adjak igazat. Lange és Lerner érvelése okosnak és konzisztensnek tűnt, de Hayek bírálata is megragadott, (mert) érvei beleverték az orromat az általam jól ismert jelenségbe: a központosított tudásnak határai vannak” (137. oldal).

A neoklasszikus elmélettel tehát úgy került kapcsolatba, hogy elbűvölte Walras modelljének formális tisztasága és eleganciája, amit Arrow-Debreu vitt tovább és tökéletesített. Egy talán még mélyebb kapcsolat fűzi Kornait az uralkodó modellhez: „A modell alapszerkezete azt sugallja, hogy van választás. Ha pozitív elemzés céljaira használjuk, akkor azt kell utólag, akár konfraktuálisan is, megállapítani, melyek voltak a múltban a lehetséges – de elvetett – alternatívák. Normatív felhasználás esetén pedig pontosan számba kell venni, melyek azok a korlátok, amelyek valóban tőlünk függetlenül határolják be választásunkat” (143-144. oldal).

Ez a felfedezés, ami párosul Németh László drámáinak és az egzisztencialista filozófusok – elsősorban Jean-Paul Sartre – műveinek olvasásával, különösen nagy hatással van Kornaira. A volt kommunista számára, akinek magatartását a Párt diktálta egészen addig, amíg szakmailag tönkre nem tette, „életbevágóan fontos volt megértenem, hogy (ezen túl) nem háríthatom át a felelősséget a körülményekre” (143. oldal).

Nyilván emiatt Kornai ragaszkodása a neoklasszikus teóriához eleinte sokkal inkább meta-racionális volt, semmint a feltevések, struktúrák és következtetések megfontolt bírálata. Kissé ironikus tisztánlátással meg is jegyzi: „Az elméleti meggyőződéshez való ragaszkodásban van valami hasonló ahhoz, ahogy a szerelmes kötődik a szeretett emberhez. Volt idő, amikor még nagy szenvedéllyel és vakon ragaszkodtam a marxizmushoz, és nagy megrázkódtatást okozott a szakítás. A neoklasszikus elméletbe is kissé beleszerettem, és kezdetben némileg elfogultan

szemléltem. (...) De hamar kinyílt a szemem, és elkezdtek bosszantani, sőt később már dühíteni, hogy gyötrő kérdéseimre a neoklasszikus elmélet nem adott kielégítő feleletet, vagy ami még rosszabb: azt éreztem, hogy a válasz, amit kaptam, hibás. (...) A kapitalizmus és a szocializmus egész rendszerére vonatkozó általános elmélet maradt ezzel leginkább adós” (190. oldal).

Ennek az elégedetlenségnek az eredménye az *Anti-Equilibrium* című könyv megjelentetése 1971-ben. A mű dimenzióját a szerző ma már eltúlzottnak tartja: nem kevesebbet akart, mint kirobbantani egy tudományos forradalmat a közgazdaságtanban. Bírálata a szabványos racionalizmus modellje ellen irányul, ami az ismétlődő és operációs döntésekhez igazodik, nem a stratégiai döntésekhez; a verseny-egyensúly szimmetriája ellen (a kapitalista rendszerben az eladó „nyomást” gyakorol a vevőre, a kapacitások nincsenek kihasználva, feleslegek halmozódnak föl); a verseny-egyensúly ellen, amellyel szemben Kornai egy egészen „osztrákos elképzeléssel” azt az ideális helyzetet vázolja fel, amikor „minden zsák már megtalálta a feltjét (szemben azzal, amikor) a termelők-eladók egymást legyűrni akarva versengenek, és ezzel együtt a termelés összetételét állandóan megújítják” (201. oldal).

Herbert Simon, Frank Hahn, sőt még Kenneth Arrow udvarias és pozitív fogadtatása ellenére a könyvnek nincs jelentős hatása, ami – ezt Kornai elismeri – nagyon elkeseríti a szerzőt. A saját helyzetét pedig ettől kezdve úgy határozza meg, hogy „fél lábbal benne vagyok a főáramlatban, fél lábbal pedig kinn. (...) Nem ’törtek be’ a nyugati akadémiai életbe, ahogy azt a fiatalokkal az ottani újoncképzéskor és az első előléptetéskor teszik” (207. oldal).

A matematikai képletek alkalmazása Kornai számára három stratégia eszköze is volt: először is, ezzel hozzájutott egy új elméleti kerethez – a neoklasszikus elmülethez –, amire szüksége volt ahhoz, hogy megszabaduljon a régitől. Másodsor, nagyon hamar megértette, hogy a gazdaságban a legtekintélyesebb folyóiratok a matematika nyelvét preferálják, ennek elsajátítása pedig lehetővé tette számára, hogy elérje egyik fő célját, hogy külföldön publikáljon. Harmadsor pedig, ahogyan ezt már láthattuk, lehetővé tette számára, hogy a magyar cenzorok orra előtt léphessen át bizonyos határokat. Eközben pedig Kornai kibővítette eszköztárát az ökonometriai technikák használatával. Így hát kolléganőjével, Matits Ágnessel teszteli a puha költségvetési korlát elméletét, 1,3 millió adat alapján, az állami szubvenciók és adók újraelosztásában a magyar vállalatoknál. Ez az 1987-ben publikált munka megmutatja, hogy az újraelosztások elszakítják a jövedelmeket az áráktól, következésképpen a profitoktól is: a vállalatok, „amelyek sok nyereséget termeltek ki, azokat ilyenformán ’büntetik’, a veszteségeseket pedig jutalmazák” (271. oldal). Az egyik legfőbb kritika, amivel Kornai Marxot és követőit illeti, az az, hogy „nem is érzik elsődleges intellektuális kötelességüknek a tudományosság elemi kritériumának alkalmazását, a valósággal való konfrontációt” (93. oldal). Az a módszere, hogy konkrét kérdésekből kiindulva keresi az általuk fölvetett elméleti kérdéseket, hogy aztán a magyarázó levezetésekben megtalálja azokat, amelyek a leginkább illenek a rendelkezésre álló adatokhoz.

Ahogy egyre tapasztaltabb lesz, elméleti ambíciói pontosság terén csökkennek, viszont ismeretelméleti szempontból kiszélesednek. Kornai egy „rendszerparadigma” megalkotását hirdeti, komolyan véve (ami elég ritka) Thomas Kuhn definícióját a „paradigma” fogalmáról. A gazdaságról alkotott rendszerszerű nézete oda vezet, hogy elvesse a jelenségek bármiféle „monokauzális” (egyetlen okra visszavezethető) magyarázatát. Azonban „ha sokféle tényező gyakorol hatást, igen nehéz azok relatív súlyát megállapítani” (382. oldal). Ugyanez a kérdés vetődik föl az idővel kapcsolatban is: habár Kornai elkerülhetetlennek tartotta a szocialista rendszer összeomlását, annak pontos idejét nem tudta megjósolni (350. oldal). Ami kétségtelen,

az az, hogy Kornainak a gazdaságról alkotott nézeteiben több szereplő is ismételten felbukkan: Marx (még ha Kornai úgy véli is, hogy „Münchhausen báróként saját hajamnál fogva húztam ki magamat a marxizmus gondolkodási mocsarából”, 91. oldal), valamint Schumpeter, Keynes és Hayek.

Ez utóbbi három szerző heterogén egységében megtalálhatók Kornai gazdaságelméletének legfontosabb összetevői: az egyének kölcsönös nyitott egymásra hatása, az egyensúlytalanság és annak szabályozása, a történelmet alakító ellentmondások.

III – Tanácsot adni az uralkodónak? A közgazdász és a politika

Kornai János viszonylag hamar kinyilvánította azt, hogy kutató lesz, és meghatározta a politikához való viszonyát. Az is igaz, hogy kezdeti lelkesedését lehűtötte az 1956 utáni kemény megtorlás, és hogy ettől kezdve „ha valaki tanácsot akart adni az uralkodónak,” azt kínpadra vonták.

Nagy Imre munkatársainak kérésére Kornai 1956 októberében bezárkózik a Központi Statisztikai Hivatal irodáiba, hogy kidolgozzon egy olyan szocialista gazdasági reformprogramot, amely nem tér át hirtelen a kapitalizmusba, de mégis bevezeti a piacgazdaságot. Ez a kísérlet fájdalmas kudarccal végződik: „Valójában nagyon keveset tudok arról, miképpen kell elmozdulni az egypártrendszerből a többpártrendszer felé, és a szocialista rendszer felől az igazi piacgazdaság, a kapitalizmus felé. (...) A történelem viharzott körülöttem, és én egysíkú, szűk tudással, az új helyzetre felkészületlenül, tehetetlenül ültem a papírjaim között” (114. oldal).

A forradalom leverése után az új rezsim küldöttei többször is megkeresik, hogy vegyen részt az ipari reformok kidolgozásában, amiről a minisztériumokban gondolkodnak. Elutasítja az együttműködést. „Ösztönösen éreztem: nemet kell mondanom” (124. oldal). Következnek a már ismertetett piszkálódások, elbocsájtás, rágalomhadjárat, ami komoly személyes elhatározást érlel meg Kornaiban. Öt alapvető döntést hoz 1959-ben: „1. Szakítok a kommunista párttal. 2. Nem emigrálok. 3. Nem a politika, hanem a tudományos kutatás lesz a hivatásom. 4. Szakítok a marxizmussal. 5. Elsajátítom a korszerű közgazdaságtan alapismereteit, (mert) a nyugati közgazdászszakma részévé kívánok válni” (144. oldal).

A kádárizmus felpuhulásakor, az 1980-as években, amikor az a tény, hogy ő a Harvard professzora – Kornai nem emigrált, hanem 1982 és 2003 között az év felét Budapesten töltötte, a másik felét pedig a Harvardon – és az, hogy akadémikus, még az ócsárlóinak is imponált, újabb ajánlatokat kap a magyar hatalomgyakorlótól, és továbbra is elutasítja azokat. Mégpedig azért, mert felfogása szerint más egy politikai tanácsadó, mint egy egyetemi munkatárs: „Más-más képességek kellene a kétféle szerepkörhöz. (...) Az 'aktivista' legyen ügyes, taktikus, legyen tehetsége a manőverezéshez, legyen hajlékony és kompromisszumra kész, ha a siker ezt kívánja. Mindez (...) súlyos veszélyekkel jár a tudományos kutatásban. A politikai szférában erősödik a 'kisugárzása' annak, aki rendíthetetlenül hisz abban, amit mond és tesz. A tudományos kutatóknak (...) mérlegelnie kell az érveket és ellenérveket, és mindig meg kell őriznie magában egy jó adag kételyt még az általa elfogadott tételekkel szemben is” (285-286. oldal).

A történelem később bebizonyítja, hogy nem tévedett. Évek múlva, amikor az archívumokhoz hozzáfér, azt látja, hogy a magyar titkosszolgálatok megfigyelték valamennyi külföldi előadását. A legjobb barátai és legközelebbi munkatársai közül – ekkor vagy akkor – többen is vallomást tettek róla a titkosszolgálatoknál, amelyek még azt is tervezték, hogy „orientálják”, azaz

megpróbálják beszervezni, de erről végül letettek. Életvitele – mármint hogy bezárkózik az egyetemre – üdvösnek bizonyult ezekben az időkben, amikor a bizalom nem volt divatban. Kornai János, a kételkedő, jól emlékezhetett a költő, József Attila figyelmeztetésére: „ne tékozzold bizalmadat.” [József Attila: Vigasz – a ford.]

Mégis, nem mondható, hogy Kornai cikkeinek ne lett volna hatásuk a kelet-európai fejleményekre. Az oroszországi sokkterápia atyjának, Jegor Gajdarnak szavai szerint „az egyetlen élő közgazdász, aki azt állíthatná magáról, hogy a kommunista rendszerben élő értelmiség egy egész nemzedékének gondolkodásmódját befolyásolta, az Kornai. (...) Neki volt a legnagyobb befolyása valamennyiünkre az 1980-as években” (260. oldal).

Végül, amikor 1989. november 9-én a Berlini Fal leomlik, Kornai éppen az „Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében” című cikkét publikálja (Kornai, 1989), amelyet betegágyából diktál (ugyanis egy hónapon át ágyba kényszeríti egy heves lumbágó, amit az 1989 nyári eseménysorozat vált ki, amely újra átéli vele az 1956-os megrázó eseményeket). Ostorozza a piacgazdaság „szimulálását,” amivel a szocialista kormány próbálkozik, s amellyel a vállalatok és az állami szervek mímelni próbálják a magánvállalkozások magatartását. A könyv legfontosabb üzenete az, hogy „ideje abbahagyni a szocialista rendszer toldozgatását. Nincsen harmadik út. (...) Kapitalista piacgazdaságot (kell létrehozni), amelyben uralkodó szerepe van a magántulajdonnak” (358-359. oldal).

A reformjavaslatokkal kapcsolatban Kornai álláspontját – saját szavait kölcsönvéve – úgy lehet jellemezni, hogy „egyik lábával a sokkterápiában van, a másikkal a fokozatosságban.” A pénzügyi egyensúlyt és az árak felszabadítását gyorsan meg kell valósítani, míg a privatizáció terén a szerző a fokozatosság mellett áll. Levélben fordul szembe Milton Friedmannel, aki helyteleníti a fokozatos privatizálás elvét. Ellenkezik vele a változtatások szabályozása kérdésében is: Kornai egy nominális megszorítás mellett érvel, míg Friedman a rugalmas változtatások híve. Paul Samuelson, a maga részéről, megjelentet egy cikket e témában, „A szocializmus megreformálásának tervezete ügyében hallgassanak Kornai Jánosra!” címmel.

A politikai földindulás után Kornainak több miniszteri posztot is ajánlanak. Ezeket visszautasítja, ezúttal azzal a meggyőződéssel, hogy aki gazdasággal foglalkozó egyetemi oktató, annak ezentúl „a tudomány és a politika határmezsgyéjén” (369. oldal) kell tevékenykednie. És ettől kezdve többször is közzéteszi a véleményét országa gazdaságpolitikájának irányításáról. De Kornai ezen a téren sem rejti véka alá kétségeit: „Valahol elválik egymástól a politikusi szerep és a társadalomért felelősséget érző, elkötelezett kutatói szerep. (...) De hát pontosan hol is húzódik ez a határ?” (381. oldal).

Elfogadja, hogy 1995 és 2001 között a Magyarországi Nemzeti Bank [Monetáris] Tanácsának tagja legyen, mert ennek a banknak a szabályzata garantálja, hogy független legyen a politikai hatalomtól. De amint úgy érzékeli, hogy megváltoztak azok a törvények, amelyek ezt a függetlenséget garantálták (azzal, hogy a Tanács tagjait a bank bér munkásaivá tették), bejelenti a testületből való lemondását, alig néhány hónappal második mandátumának lejárta előtt.

Fenntartásait hangoztatja azon tanácsokkal kapcsolatban is, amiket olyan, átalakulóban lévő országok kérnek, ahol az ő véleményére már régóta adnak, Kínával vagy Vietnammal kapcsolatban: „Ebben a két országban különösen nagy hiba lett volna doktriner merevséggel ajánlani a kelet-európai poszt-szocialista átalakulás kész receptjeit. (...) Az idelátogató külföldi szakembertől elvárható, hogy (...) úgy adja elő mondanivalóját, hogy az ne csak a fennálló

állapotok radikális ellenzőinek tessék, hanem ne riassza el azokat sem, akik még haboznak, csak félig fogadták el a politikai reform gondolatát” (386. oldal).

Kornai nem feledi, hogy korábban ő is egy volt közülük.

IV – Nyitás összegzés gyanánt

Kornai művét más olvasatban is lehetne értelmezni: érdekes, néha mulatságos adalékokkal szolgál az egyetemek „belső világáról” Magyarországon és a Harvardon, ahol tanított, de a világ más részeiről is – szinte mindenhová meghívták már. Számos megjegyzése van a nemzetközi folyóiratok működéséről, az elvont elemzések neoklasszikus modellje osztatlan uralmának megcsontosodó következményeiről (amit egyszerűen „Prokusztész-ágyynak” nevez (278. oldal), arról, hogy a könyvírás mindig is milyen fontos volt a számára, beleértve a *publish or perish* időszakát is.

Ami magát az embert illeti, egyesek azzal vádolhatják, hogy *a posteriori* eltúlozta választásainak logikus rendezettségét egy olyan szakmai pályafutás során, amely minden volt, csak békésen folydogáló, hosszú folyam nem. Ugyanakkor meg kell állapítanunk, hogy ezen a téren a szerző nem mindig elnéző önmagával szemben. De az sem lenne helyes, ha ez a tanulmány Kornait túlságosan befelé forduló embernek festené le. Miközben nem „aprózta el” a bizalmát, a barátait teljes bizalmával ajándékozta meg. A nehéz időkben, akárcsak a visszanyert szabadság idején, elsősorban a külföld felé nyitott, beleértve a tudományos területet is. A részben általa alapított Collegium Budapest egy multidiszciplináris nemzetközi kutatóközpont volt, amíg Orbán Viktor kormánya 2011-ben be nem záratta. Kornai, a betűk megszállottja, akinek nem volt méltatlan együttműködni matematikusokkal, nagyon is komolyan vette, hogy milyen fontos a tudományágak együttműködése. Az általa a Collegium Budapest antropológusai, szociológusai, politológusai, történészei és közgazdászai számára javasolt kutatási témák között szerepelt ez is: „Őszinteség és bizalom a posztoszocialista átmenet fényében.”

Hány közgazdász ajánlott volna még ilyen témát?

Farkas Edit fordítása

Hivatkozások

- Kornai J., Lipták T. (1962): “A Mathematical Investigation of Some Economic Effects of Profit Sharing in Socialist Firms”, *Econometrica* 30 (1) p. 140-161.
- Kornai J., Lipták T. (1965): “Two-Level Planning”, *Econometrica* 33 (1) p. 141-169.
- Kornai J. (1971): *Anti-Equilibrium*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kornai J. (1984): *Socialisme et économie de pénurie*. Paris: Economica.
- Kornai J. (1986): “The Soft Budget Constraint”, *Kyklos*, 39 (1), p. 3-30.
- Kornai J. (1992): *The Socialist System. The Political Economy of Communism*. Princeton NJ – Oxford: Princeton University Press – Oxford University Press. (*Le système socialiste. L'économie politique du communisme*, Grenoble: Presses Universitaires de Grenoble, 1996).
- Kornai J. (2000): “What the Change of the System from Socialism to Capitalism does and does not Mean”, *Journal of Economic Perspectives*, 14 (1), p. 27-42.